

KORPSBEKLEIDUNGSAMT: GENEZA. PRZYCZYNEK DO STUDIUM ARCHITEKTONICZNO-URBANISTYCZNEGO ZESPOŁU URZĘDU UMUNDUROWANIA PRZY UL. WAŁOWEJ W GDAŃSKU

SZYMON DEMBICKI

<https://orcid.org/0009-0004-5034-6103>

Gdańsk

Streszczenie: Wraz z defortyfikacją śródmieścia Gdańska w końcu XIX w. miasto pozyskało nowe tereny pod zabudowę. Zniwelowany pas terenu stanowił niezwykle cenny obszar, toteż ulokowano na nim siedziby wielu instytucji, w tym wojskowych. Jedną z tego typu inwestycji była budowa Urzędu Umundurowania (*Korpsbekleidungsamt*) XVII Korpusu Armijnego, zlokalizowanego przy obecnej ul. Wałowej. Choć jego historia jest stosunkowo dobrze rozpoznana, szczególnie jeżeli chodzi o okres międzywojenny i działające w nim instytucje po jego demilitaryzacji, zespół ten nie doczekał się opracowania pod względem architektoniczno-urbanistycznym. Niniejszy przyczynek ma na celu nakreślenie historii jego przekształceń w początkowym okresie istnienia – od powstania pierwszych budynków w ostatniej dekadzie XIX w. do zakończenia I wojny światowej. Stanowi on wstęp do dalszego opisu architektury i rozplanowania zespołu wraz ze zmianami, jakie nastąpiły w latach późniejszych.

Słowa kluczowe: *Korpsbekleidungsamt*, Urząd Umundurowania, północny front śródmieścia Gdańska, architektura wojskowa

Korpsbekleidungsamt: A Genesis. A Contribution to the architectural and urban study of the Uniform Office complex at Wałowa St. in Gdańsk

Abstract: As the fortifications of the centre of Gdańsk were removed in the late 19th century, the city acquired new land to build on. The levelled strip of land was highly valuable, therefore it became home to numerous institutions, including military ones. These investments included erecting the Uniform Office (*Korpsbekleidungsamt*) of the XVII Army Corps, located at what today is Wałowa St. Even though its history is relatively well known, particularly when it comes to the interwar period and institutions which operated there after its demilitarisation, the complex has not seen a study focusing on architecture and city planning. The present contribution outlines the history of the changes to the complex in its early years, from the creation of the first buildings in the 1890s to the end of World War One. It is an

introduction to the further description of the architecture and layout of the complex along with changes in subsequent years.

Keywords: Korpsbekleidungsamt, Uniform Office, northern front of Gdańsk's centre, military architecture

Przemiany układu urbanistycznego powiązane z defortyfikacją miast były w drugiej połowie XIX w. powszechnym zjawiskiem w Cesarstwie Niemieckim, nie dziwi więc, że nie ominęły one również Gdańska¹. Rozpoczętemu na przełomie lat 80. i 90. XIX w. procesowi towarzyszyły gorące dyskusje, w które, poza głównymi inwestorami – władzami miasta i wojskiem, włączyła się także lokalna społeczność². Oficjalnie rozbiórkę gdańskich fortyfikacji rozpoczęto 9 lipca 1895 r., jednak pewne prace wykonano już wcześniej. Jednym z pierwszych przedsięwzięć była niwelacja bastionów Lis i Ryś, dokonana przez władze wojskowe w latach 1889–1890. Na części pozyskanego terenu w latach 1891–1892 powstał zespół Urzędu Umundurowania (*Korpsbekleidungsamt*)³ XVII Korpusu Armijnego. Był to jednak dopiero zrzęb ostatecznej formy tego kompleksu.

By przejść do dalszych rozważań należy wprawdzie podsumować obecnie przyjętą narrację dotyczącą początków historii zespołu Urzędu Umundurowania w Gdańsku. Powszechnie obowiązującą jest chronologia⁴, zgodnie z którą po niwelacji bastionu Lis (*Fuchs*) między 1889 a 1890 r. nastąpił pierwszy etap budowy kompleksu (1891–1892), w ramach którego

- 1 Szerzej o defortyfikacji Gdańska zob. M. Omilanowska, *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 72, 2010, nr 3, s. 293–334.
- 2 Ta ostatnia, rozumiejąc potrzebę rozwoju miasta, jednocześnie ubolewała nad utratą obywateli będących charakterystycznym elementem ówczesnego pejzażu Gdańska. Głosy te pozostały jednak jedynie opiniami podnoszonymi m.in. w prasie i nie przełożyły się na realne działania; por. H. Rehberg, *Stadterweiterung und neue Bahnanlage auf der Westfront Danzig's*, „Deutsche Bauzeitung”, Jg. 25, 1891, nr 102/103, s. 617.
- 3 Instytucja ta odpowiadała za zapewnienie sortu mundurowego dla jednostek wspomnianego XVII Korpusu Armijnego, obejmującego większość terenów prowincji Prusy Zachodnie.
- 4 Chronologia ta powtarza się m.in. w artykule M. Omilanowskiej (*op. cit.*, s. 293–334) oraz w popularnonaukowych artykułach opublikowanych w prasie codziennej i lokalnych portalach internetowych; por.: A. Januszajtis, *Tego na pewno nie wiecie. Czym był Urząd Umundurowania?*, <https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/7,35612,20141495,tego-na-pewno-nie-wiecie-czym-byl-urząd-umundurowania.html> [dostęp: 14 kwietnia 2025]; J. Daniluk, *W cieniu „Bastionu Wałowa”. Historia budynków z ul. Wałowej*, <https://www.trojmiasto.pl/historia/W-cieniu-Bastionu-Walowa-Historia-budynkow-z-ul-Walowej-n98030.html> [dostęp: 14 kwietnia 2025]. Na chronologii tej oparto również treść decyzji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr RD.5140.111.2019.PŚ z 26 sierpnia 2020 r. w sprawie wpisania części historycznego zespołu budowlanego Urzędu Umundurowania XVII Korpusu Armijnego do rejestru zabytków pod nr. A-1979; <https://download.cloudgdansk.pl/gdansk-pl/d/202103166520/decyzja-pomorskiego-wojewodzkiego-konserwatora-zabytkow-z-dnia-26-08-202r-skan.pdf> [dostęp: 14 kwietnia 2025].

powstały cztery budynki: administracyjny, warsztatowy, rzemieślniczy oraz magazyn. Zespół ten miał zostać następnie rozbudowany w latach 1907–1908 o trzy budynki: socjalny, warsztatowy z kotłownią oraz dom dozorca. Taki stan rzeczy bazuje najprawdopodobniej na dwóch zapisach z publikacji *Danzig und seine Bauten* z 1908 r.⁵ Jednakowoż głębsza analiza źródeł kartograficznych i ikonograficznych nakazuje jego weryfikację i podział historii budowy Urzędu Umundurowania na trzy etapy.

Jak wspomniano już wyżej, władze wojskowe w celu rozpoczęcia budowy dokonały między 1889 a 1890 r. niwelacji dwóch bastionów (Lis i Rys) położonych w północnym froncie śródmieścia Gdańska. Pozyskaną parcelę od południa ograniczała ul. Wałowa (*Wallgasse*), zaś od północy – fosa zewnętrzna dawnych fortyfikacji. Posiadając teren, wojsko przystąpiło w latach 1891–1892 do wznoszenia budynków Urzędu Umundurowania. Jednakże w pierwszym etapie powstały trzy, a nie jak dotychczas sądzono cztery obiekty. Stan taki widoczny jest na *Planie zagospodarowania miasta Gdańska* z 1893 r.⁶, opracowanym według wskazówek niemieckiego urbanisty Josepha Stübgena. Widzimy na nim trzy pierwotne obiekty zespołu: budynek administracyjny i magazyn usytuowane przy ul. Wałowej oraz położony w głębi działki budynek warsztatowy. Z uwagi na charakter tego opracowania mogą rodzić się wątpliwości, czy jest on rzeczywiście zgodny ze stanem faktycznym zabudowy w tamtym okresie. Jednak potwierdza go pocztówka przedstawiająca widok na bastion św. Jakuba, wykonany z bastionu Bożego Ciała (il. 1)⁷. W głębi zdjęcia, pomiędzy kopcem bastionu a kościołem św. Jakuba, widoczne są trzy wspomniane wyżej budynki. Nie widać jednak czwartego, czyli budynku rzemieślniczego. Dolny pułap możliwego datowania tego zdjęcia jest w tym wypadku dość klarowny – 1892 r., kiedy to ukończono budowę. Co do *terminus ante quem* źródła należy przyjąć, że powstało ono najpóźniej latem 1896 r., gdyż do końca tego roku znielowano ten odcinek fortyfikacji miejskich.

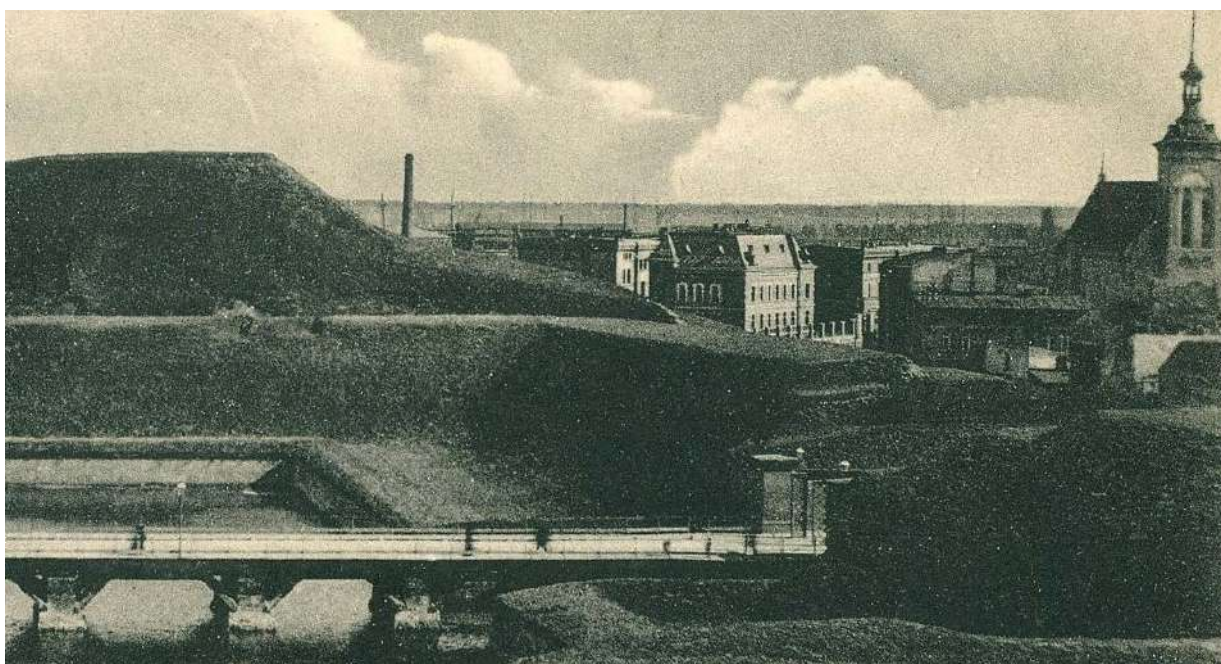
Taki stan rozwoju kompleksu utrzymał się blisko dekadę, co potwierdzają wydane do 1899 r. plany Gdańska⁸. Dopiero zamieszczony w *Brockhaus Konversations-Lexikon* (1901) plan miasta ukazuje Urząd w formie czterobudynkowego zespołu. Za prawdziwością odwzorowania przemawia inna pocztówka przedstawiająca plac Hanzy (*Hansaplatz*) (il. 2). Widoczny

5 H. Dublanski, W. Rohlfing, *Militärische Bauten*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, hrsg. vom Westpreussischen Architekten- und Ingenieur Verein zu Danzig, Berlin 1908, s. 120, 124–125.

6 *Bebauungsplan der Stadt Danzig 1893. Aufgestellt nach den Vorschlägen des Stadtbauraths Stübgen in Köln*, Danzig 1893 (PAN Biblioteka Gdańska [dalej: PAN BG], C I 50.13).

7 Pocztówka ta była kilkakrotnie reprodukowana, zob. J. Lipiński, P. Lorens, *Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych*, Warszawa 2016, s. 68, il. 3.16; J. Daniluk, *op. cit.* Dotychczas nie zwrócono uwagi na widoczne na niej obiekty Urzędu Umundurowania.

8 *Theodor Bertling's kleiner Plan von Danzig mit Führer durch die Sehenswürdigkeiten der Stadt*, Danzig 1897 (Biblioteka Elbląska, KR IV.9 Gdańsk 1); *Plan von Danzig. Maßstab 1:5000*, Danzig 1899 (PAN BG, C I 43.6); *Meyers Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*, Aufl. 5, Bd. 4: Chemillé–Dingelstedt, Leipzig – Wien 1897, między s. 586 i 587.

1. Fragment pocztówki z widokiem na bastion św. Jakuba – w tle widoczne trzy pierwotne budynki Urzędu Umundurowania (ok. 1892–1896)

Źródło: J. Lipiński, P. Lorens, *Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych*, Warszawa 2016, s. 68, il. 3.16.

Corps-Bekleidungsamt

Stadtbibliothek

St. Bartholomäikirche

2. Fragment pocztówki z widokiem placu Hanzy ok. 1900 r. W tle widoczne zabudowania Urzędu Umundurowania (budynek administracyjny oraz budynek rzemieślniczy)

Źródło: zbiory prywatne autora

jest na niej budynek rzemieślniczy. Jednak ważniejsze jest to, czego na niej nie widać – zabudowy „trójkąta naukowego” (Szkoły Realnej św. Piotra, Archiwum Miejskie oraz Biblioteki Miejskiej⁹), należy ją więc datować najpóźniej na lata 1900–1901. Tym samym czas drugiego etapu budowy zespołu przypada na ok. 1900 r.

Z początkiem XX w. zabudowania Urzędu Umundurowania wypełniały większość kwartału ograniczonego od północy ul. Gazowniczą (ówcześnie *Jakobswall*), od południa wspomnianą już ul. Wałową, zaś od wschodu i zachodu dwiema nienazwanymi uliczkami, do nich prostopadłymi. Stan taki trwał przez blisko siedem lat, co potwierdza kilka sporządzonych w tym czasie planów¹⁰. Jak wtedy prezentował się kompleks, ukazuje zaś pocztówka z widokiem Urzędu Umundurowania od strony skrzyżowania ulic Wałowej i Łagiewniki (il. 3).

3. Widok Urzędu Umundurowania w II etapie jego rozwoju (ok. 1900–1907)

Źródło: zbiory prywatne autora

- 9 Na zdjęciu widoczny jest kościół św. Jakuba, będący wówczas siedzibą Biblioteki Miejskiej do czasu zbudowania nowego gmachu w latach 1902–1904. Stąd też w podpisach obiektów widnieje jako *Stadtbibliothek*.
- 10 Są to: plan z folderu objazdowej wystawy Niemieckiego Towarzystwa Rolniczego (*Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft*) wydanego w 1904 r., plan Gdańska z 1907 r. wydany w *Brockhaus Konversations-Lexikon* oraz plan Stoczni Cesarskiej w 1907 r., zamieszczony we wspomnianej monografii budownictwa w Gdańsku; zob. *Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft. Führer durch die 18. Wanderausstellung und 19. Wanderversammlung zu Danzig vom 9. bis 14. Juni 1904*, Berlin 1904, po s. 48; *Brockhaus' Konversations-Lexikon. Neue Revidierte Jubiläumsausgabe*, Aufl. 14, Bd. 4: *Céspedes–Deutsches Theater*, Leipzig 1908, między s. 736 i 737; E. Röhlke, *Die Reichswerft, [w:] Danzig und seine Bauten*, s. 390, Abb. 386.

W okolicy 1908 r. datacja odnośnie do rozbudowy kompleksu zaczyna zgadzać się z powszechnie przyjętymi dotychczas ustaleniami. W latach 1907–1908 wybudowano trzy obiekty, które z przekształceniami dotrwały do obecnych czasów (il. 4). Na działce sąsiadującej z Urzędem od zachodu powstały wtedy wspomniane już budynki – socjalny, warsztatowy i dom stróża. Poza wzniesieniem samych zabudowań zadbano również o potrzeby osób pracujących – w zachodniej części zespołu wydzielono skwer wypoczynkowy oraz ogród warzywny, cały teren zaś otoczono murowanym ogrodzeniem z kratą.

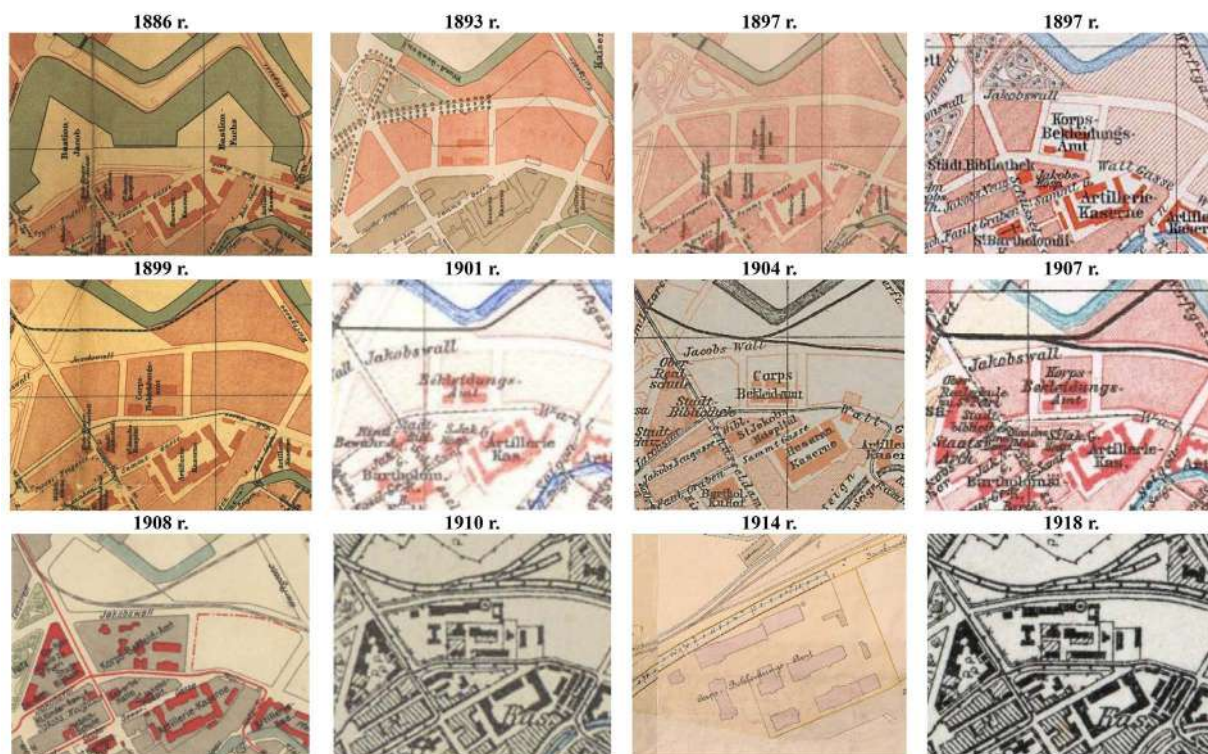

4. Zestawienie widoków Urzędu Umundurowania po 1908 r., kolejno – powstałe w I etapie: budynek administracyjny i budynek warsztatowy, widok ogólny powstałych w III etapie budynków: socjalnego, warsztatowego i domu dozorca oraz widok zagospodarowania zachodniej części zespołu

Źródło: zbiory prywatne autora

Następna dekada nie przyniosła większych zmian w zabudowie – do 1910 r. rozbudowano jedynie magazyn położony w południowo-wschodnim rogu zespołu. Wzniesiono wtedy też dwa nieduże, drewniane budynki pomocnicze we wschodniej części terenu. Na następne przekształcenia poczekać trzeba było do okresu międzywojennego, kiedy to kompleks przestał pełnić swoją pierwotną funkcję.

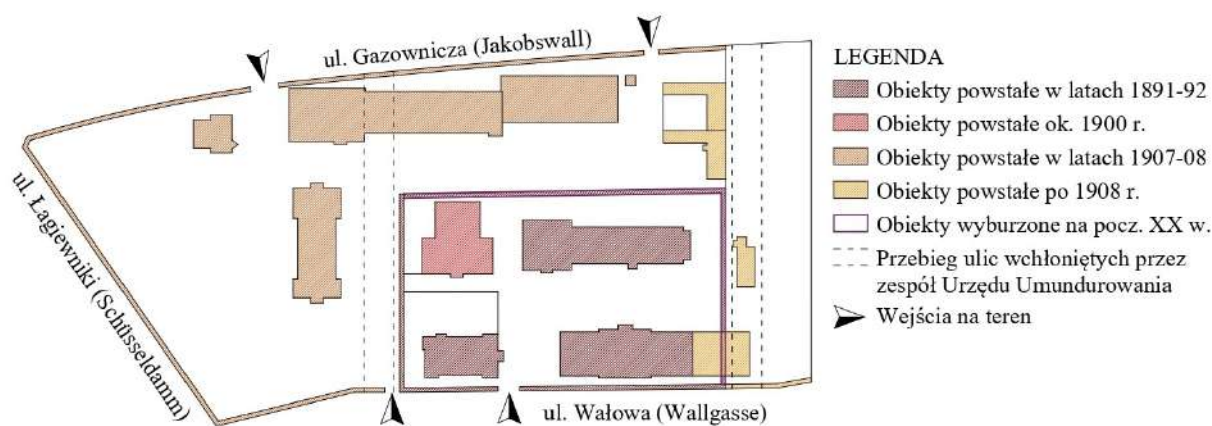
Na zakończenie warto zwrócić uwagę na pewne szczegóły architektury zespołu. Pomimo tego że budynki te powstały jako swego rodzaju projekty typowe¹¹, posiadają one indywidualny styl wykończenia detalu, odróżniający je od zabudowy urzędów umundurowania

5. Zestawienie fragmentów planów przedstawiających teren Urzędu Umundurowania w Gdańsku między 1886 a 1918 r.

Źródła: 1886 – *Plan von Danzig 1886. Nach den neuesten Aufnahmen des Stadt-Geometers Block, Danzig 1886* (PAN BG, C I 39.5); 1893 – *Bebauungsplan der Stadt Danzig 1893. Aufgestellt nach den Vorschlägen des Stadtbauraths Stübben in Köln, Danzig 1893* (PAN BG, C I 50.13); 1897 – *Theodor Bertling's kleiner Plan von Danzig mit Führer durch die Sehenswürdigkeiten der Stadt, Danzig 1897* (Biblioteka Elbląska, KR IV.9 Gdańsk 1); 1897 – *Meyers Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens, Aufl. 5, Bd. 4, Leipzig – Wien 1897*, między s. 586 i 587; 1899 – *Plan von Danzig. Maßstab 1:5000, Danzig 1899* (PAN BG, C I 43.6); 1901 – *Brockhaus' Konversations-Lexikon. Neue Revidierte Jubiläumsausgabe, Aufl. 14, Bd. 4, Leipzig – Berlin – Wien 1901*, między s. 735 i 736; 1904 – *Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft. Führer durch die 18. Wanderausstellung und 19. Wanderversammlung zu Danzig vom 9. bis 14. Juni 1904, Berlin 1904*, po s. 48; 1907 – *Brockhaus' Konversations-Lexikon. Neue Revidierte Jubiläumsausgabe, Aufl. 14, Bd. 4, Leipzig 1908*, między s. 736 i 737; 1908 – [M.] *Block, Plan der Stadt Danzig. Angefertigt im Jahre 1908, Danzig 1908*; 1910 – *Danzig. Maßstab 1:25000 der natürlichen Länge, Danzig 1910*; 1914 – *Kaiserliche Werft, 1:1000, Berlin 1915* (APG, 300, MP/988); 1918 – *Danzig. Maßstab 1:25000 der natürlichen Länge, Danzig 1918*.

¹¹ Zachowały się m.in. bliźniacze pod względem rzutu i ukształtowania bryły projekty magazynu i budynku warsztatowego Urzędu Umundurowania w Berlinie; zob.: G. Zeidler, *Neubau des Bekleidungsamtes des Gardecorps, Berlin* (Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, Inv. Nr. 30047, 30057, 30063, 30065), <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&O=127618> [dostęp: 14 kwietnia 2025].

6. Rozwarstwienie historyczne poszczególnych elementów zespołu Urzędu Umundurowania w Gdańsku

Opracowanie własne autora

pozostałych korpusów armijnych. Ponadto szata stylistyczna była kontynuowana przez wszystkie etapy budowy, tak że obiekty powstałe w latach 1907–1908 harmonijnie współistniały z tymi wybudowanymi ponad półtorej dekady wcześniej. Właściwość ta dotyczy nie tylko budynków, ale nawet elementów małej architektury, takich jak ogrodzenie¹². Sprawia to, że zespół Urzędu Umundurowania w Gdańsku jest przykładem wysokiej klasy warsztatu dziewiętnastowiecznych projektantów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła kartograficzne:

Kaiserliche Werft, 1:1000, Berlin 1915 (Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, MP/988).

Bebauungsplan der Stadt Danzig 1893. Aufgestellt nach den Vorschlägen des Stadtbauraths Stüb-ben in Köln, Danzig 1893 (PAN Biblioteka Gdańska, C I 50.13).

Block [M.], *Plan der Stadt Danzig. Angefertigt im Jahre 1908*, Danzig 1908.

Brockhaus' Konversations-Lexikon. Neue Revidierte Jubiläumsausgabe, Aufl. 14, Bd. 4: Céspedes–*Deutsches Theater*, Leipzig – Berlin – Wien 1901, między s. 735 i 736.

Brockhaus' Konversations-Lexikon. Neue Revidierte Jubiläumsausgabe, Aufl. 14, Bd. 4: Céspedes–*Deutsches Theater*, Leipzig 1908, między s. 736 i 737.

¹² Pomimo zastosowania w nim elementów typowych, takich jak żelazne przęsła i betonowe zwieńczenia słupków, których użyto m.in. przy wznoszeniu ogrodzenia koszar huzarów we Wrzeszczu, obiekt ten zachowuje swój indywidualny charakter, zgodny ze stylistyką architektury zespołu.

- Danzig. Maßstab 1:25000 der natürlichen Länge*, Danzig 1910.
- Danzig. Maßstab 1:25000 der natürlichen Länge*, Danzig 1918.
- Danzig und seine Bauten*, hrsg. vom Westpreußischen Architekten- und Ingenieur Verein zu Danzig, Berlin 1908, s. 390, Abb. 386: Lageplan der Kaiserlichen Werft im Jahre 1907.
- Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft. Führer durch die 18. Wanderausstellung und 19. Wanderversammlung zu Danzig vom 9. bis 14. Juni 1904*, Berlin 1904.
- Meyers Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*, Aufl. 5, Bd. 4: Chemillé–Dingelstedt, Leipzig – Wien 1897, między s. 586 i 587.
- Plan von Danzig 1886. Nach den neuesten Aufnahmen des Stadt-Geometers Block*, Danzig 1886 (PAN Biblioteka Gdańska, C I 39.5).
- Plan von Danzig. Maßstab 1:5000*, Danzig 1899 (PAN Biblioteka Gdańska, C I 43.6).
- Theodor Bertling's kleiner Plan von Danzig mit Führer durch die Sehenswürdigkeiten der Stadt*, Danzig 1897 (Biblioteka Elbląska, KR IV.9 Gdańsk 1).
- Zeidler G., *Neubau des Bekleidungsamtes des Gardecorps, Berlin* (Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, Inv. Nr. 30047, 30057, 30063, 30065), <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&O=127618> [dostęp: 14 kwietnia 2025].

Pozostałe źródła:

- Aus Danzig's Vergangenheit. Partie am Jakobstor*. Karta pocztowa z lat 1892–1896.
- Corps-Bekleidungsamt – Stadtbibliothek – St. Bartholomäikirche*. Karta pocztowa z ok. 1900 r.
- Danzig. Bekleidungsamt*. Karta pocztowa z lat ok. 1900–1907.
- Decyzja Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr RD.5140.111.2019.PŚ z 26 sierpnia 2020 r. w sprawie wpisania części historycznego zespołu budowlanego Urzędu Umundurowania XVII Korpusu Armijnego do rejestru zabytków pod nr. A-1979, <https://download.cloudgdansk.pl/gdansk-pl/d/202103166520/decyzja-pomorskiego-wojewodzkiego-konserwatora-zabytkow-z-dnia-26-08-202r-skan.pdf> [dostęp: 14 kwietnia 2025].

Opracowania:

- Daniluk J., *W cieniu „Bastionu Wałowa”. Historia budynków z ul. Wałowej*, <https://www.trojmiasto.pl/historia/W-cieniu-Bastionu-Walowa-Historia-budynkow-z-ul-Walowej-n98030.html> [dostęp: 14 kwietnia 2025].
- Dublanski H., Rohlfing W., *Militärische Bauten*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, hrsg. vom Westpreußischen Architekten- und Ingenieur Verein zu Danzig, Berlin 1908, s. 115–130.
- Januszajtis A., *Tego na pewno nie wiecie. Czym był Urząd Umundurowania?*, <https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/7,35612,20141495,tego-na-pewno-nie-wiecie-czym-byl-urząd-umundurowania.html> [dostęp: 14 kwietnia 2025].
- Lipiński J., Lorens P., *Młode Miasto Gdańsk. Laboratorium miejskich procesów rozwojowych*, Warszawa 2016.

Omilanowska M., *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 72, 2010, nr 3, s. 293–334.

Rehberg H., *Stadterweiterung und neue Bahnanlage auf der Westfront Danzig's*, „Deutsche Bauzeitung”, Jg. 25, 1891, nr 102/103, s. 617–619.

O AUTORZE

Szymon Dembicki – z wykształcenia architekt. Zawodowo związany z pionem konserwatorskim w Biurze Architekta Miasta Urzędu Miejskiego w Gdańsku. Jego zainteresowania badawcze skupiają się na historii architektury przełomu XIX i XX w.
e-mail: sjrdembicki@o2.pl